

ЕМПАТИЯ И НАСИЛИЕ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЕДИН СОЦИАЛЕН КВАЗИ-ЕКСПЕРИМЕНТ

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт по философия и социология при Българска академия на науките

ema_marinova@abv.bg

EMPATHY AND VIOLENCE THROUGH A SOCIAL QUASI-EXPERIMENT

EMILIYA V. MARINOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

In this article, we return to one of the landmark social quasi-experiments, “The Aggression Machine”, to interpret the ethics of violence and empathy in situations of risk. The ethical section of the study directs the analysis towards personal moral conflict, the ideological function of social authority, and the formation of moral autonomy. The analysis demonstrates that, despite appearances, “The Aggression Machine” is indicative of a strong emotional experience of the Other's suffering., and, more importantly, provides a reason to think of this experience as tied to the moral norm.

Keywords: Moral psychology, objective study of morality, violence, sympathy, “Aggression Machine”, moral norms

Обективното изследване на емпатията и насилието в обществото има две важни предпоставки. От една страна са социалните питання относно рискови социални ситуации, свързани с агресията, помощта, безразличието, алтруизма и др. От друга страна е инструменталната готовност на науката за изучаване на поведението в екстремни ситуации. Социалният експеримент в двете му основни форми – естествен (полеви) и лабораторен експеримент, е резултат от взаимодействието на тези два основни фактора, успешно осмислени в социално когнитивния подход на психологията на морала. Традицията за изучаване на насилието и емпатията с обективни средства има своите достижения, неуспехи и етически рискове, но определено заслужава специално внимание и допълнителен анализ, тъй като се докосва до основни аспекти на морала на индивида и на социалната общност в реални условия. В предходно изследване темата е

Етически изследвания (ISSN 2534-8434), бр. 8, кн. 2/2023

застъпена в светлината на: навлизането на обективните методи в изучаването на морала и тяхната етическа стойност, обективните методи за изучаване на морала като част от развитието на социалното емпирично изследване, динамика на количествени и качествени методи в изучаването на морала, етически рамки на социално-психологическото изследване и др. (Маринова, 2019). Тук ще се спира на „Машината на агресията“, квази-експеримент с голям потенциал за етическия анализ, за да поставя някои акценти с оглед на емпатията и насилието в съвременното общество.

Преди да пристъпя към проблема по същество, ще напомня някои основни характеристики на въпросния социален експеримент. Формалните параметри са добре известни. Авторството принадлежи на А. Бъс (1961 г.), а и на Л. Берковиц, А. Бандура и С. Милграм, които го доразвиват, предвид разширяването на поставените задачи. В процедурата има три субекта – мнимо изпитвано лице, изпитвано лице и изследовател. Според замисъла на А. Бъс изпитваното лице (обучаващ) трябва да контролира с помощта на (мним, но това не е известно на участниците в експеримента) токов удар с различна сила (означена от едно до десет) действията на подставено лице (обучаем). Неуспехът може да бъде наказван (по преценка на обучаващия) със засилване на напрежението (от 15 до 450 волта). Подобна е схемата, която използва Л. Берковиц. Това е изследване, което претърпява вариации – в него се изучава агресията (А. Бандура) и подчинението (С. Милграм), като изследваното лице обучава (А. Бандура, С. Милграм) или оценява (Л. Берковиц) дейността на подставеното лице. Съществени са вариациите на социалните отношения, които се изучават специално.

От една страна, следва да се имат предвид достойнствата, свързани с разгръщането на „кейс-стъди“ изследването, което е едно от „най-гъвкавите (бих добавила – и информативни – Е.М.) изследователски стратегии“, опираща се на „широк комплекс за набиране на първична информация – наблюдение, дълбочинни интервюта, биографични истории и др.“ (Съйкова, Атанасов, Ченгелова, 2014: 23 – 24). От друга страна, трябва да се отбележат възможностите, които процедурата предоставя за обогатяването на качествения анализ с количествен (вж. по-подробно: Маринова, 2019: 53, 47 – 59). От трета страна, „Машината на агресията“ има своите ограничения по отношение на изискванията за контрол на променливите, с какъвто се характеризира истинският (true) социален експеримент (Съйкова, 2005: 210). Въпреки че е с непълнен,

частичен контрол и трябва да се определи като квази-експеримент, въпросното социално изследване може да е полезно по отношение на разглеждания тук проблем.

Всеки, който е запознат с лабораторния експеримент „Машина на агресията“, а такива са всички, получили психологическо образование във ВУЗ, знае колко наситен е той със силни емоции и негативни преживявания. Мнимият изпитван охка, вика, крещи и стене, като изобразява болка от токовете удари с нарастваща мощност, моли за пощада и желае да прекрати експеримента, а от другата страна на ужасната черна кутия с многобройни ръчки и електрически проводници е субектът, на който е вменено задължението да обучава или да оценява. Обучението не върви добре и уредите показват все по-високи стойности на токовете удари, които нерядко стигат до немислимите стойности от 400 V.

Анализаторите на „Машината на агресията“ са потресени от това, че има обучаващи (и тук не става дума за единични случаи), които не само използват като негативен стимул ток с високи стойности, но го правят достатъчно хладнокръвно. Поведението им се тълкува като проява на агресия и се интерпретира в контекста на агресивното поведение и сляпото подчинение. В българската етика също има публикация в този смисъл (Николова, 1989). Но нека да огледаме по-задълбочено данните.

Първият техен разрез проследява проявите и динамиката на емпатията и симпатията. Моето предположение е, че натрупаната информация е показателна за прояви, свързани с тези емоции. От една страна, ако се обърнем към статистиката, тъй като квази-експериментът позволява това, ще видим, че около 0,1% от обучаващите се отказват още в началото на изследването (Милграм, 2000). Те не могат да понесат дори най-началните прояви на болка у обучаемия. И те избягват от ситуацията, защото ги боли, мъчно им е, тъжно им е и се чувстват зле. Не е ли това проява на емпатията, която, според Принз е „чувство, защото“ (Prinz, 2009)? Аз страдам, защото той страда, аз съм уплашен, защото той е уплашен, аз съм ужасен, защото той е ужасен, и т.н. Според Принз „емпатията и симпатията не са сами по себе си емоция, а са процес, чрез който емоциите се предизвикват и насочват“. По-нататък четем, че „емпатичните емоции могат да бъдат облекчени чрез предприемане на действия, насочени към себе си“, а това „може да доведе до срив на помагачното поведение“. Отказът от участие (избягването) е форма на такова „действие, насочено към себе си“ (пак там).

Няма как да не се запитаме дали в тази цялостна картина има „чувство-за-някого“ (по Принз), има състрадание, има съпричастност към „отрицателната емоция, която изпитва някой друг“, дали някой преживява страданието на другия така, че емоциите да са насочени към другия. Защо изпитваното лице не облекчава страданието на обучаемия и не преценява силата на наказанието? В многобройните анализи особено голяма е реакцията на големия процент обследвани лица, които участват в изследването като обучаващи (или оценяващи), регулирайки процеса на обучение с помощта на електрически ток. Въпреки колебанията и емоционалните реакции на някои обследвани лица (гримаси, зачервяване на кожата, прояви на тревожност и др.), реализирането на процедурата дава основание да се дискутират безразличието, незаинтересоваността от страданието на другия и пр. Внушенията на публикациите от средата на миналия век са за отсъствие на състрадание и симпатия. „Машината на агресията“, както и други лабораторни експерименти („Затворническият експеримент“, „Куклата Бобо“ и т.н.), а също така и реални социални ситуации по времето на провеждането на тези експерименти (малтретирането до смърт на Кити Дженовезе (1964 г.), казусът със спасените евреи по време на Втората световна война, безвъзмездното донорство на костен мозък и др.) поставят въпросите за помагачия и за безучастния свидетел (Korte, 1971; Latane, Darley, 1970; Staub, 1971; и др.). Оформя се една много силна насока в изучаването на параметрите на просоциалното и агресивното поведение.

Успоредно с разширяването на емпиричните изследвания обаче, се поставя въпросът за етическите рискове, свързани със социалния експеримент. В контекста на разглежданата тема това е изключително важно. В своите анализи С. Милграм отделя специално внимание на силната емоционална следа при участниците в „Машината на агресията“ след завършването на процедурата, когато мнимият обучаем се запознава с нейните детайли. Преживяванията са толкова силни и травматични, че не само се анализира специално „реакцията на обследваното лице“, но се признава, че тя е „неотчетен фактор в експерименталното изследване“ (Милграм, 2000: 179). Въвеждат се ред процедури, които трябва да противодействат на етическите рискове и са с претенциите да овладеят негативните емоционални, поведенчески и личностни последствия. Такива са предварителното съгласие, правото на отказ по време на процедурата, мониторингът, ролевата игра и мн. др. И все пак негативите са толкова

големи, че въпреки многобройните доводи и противодействия на етическия риск, „Машината на агресията“, „Затворническият експеримент“ и други подобни лабораторни изследвания остават в историята на експерименталното изследване и се допускат само в практикумите по експериментална психология в университетите. Всичко това говори, че обследваните лица не са безчувствени и несъстрадателни, в противен случай те нямаше да имат чувство за вина. Двете основни твърдения в публикациите – емпиричните изследвания и социалният живот – свидетелстват за отсъствие на състрадание, от една страна, и участниците в процедурата „Машина на агресията“ страдат емоционално и преживяват чувство за вина, от друга, си противоречат. Това противоречие е показателно за съществуващ конфликт. В същото време може да се твърди, че емоционалният пласт, противно на началната видимост, е не само достатъчно плътен, но и обхваща както емпатичния, така и симпатичния спектър.

Не можем да не се запитаме защо емоциите изплуват едва след приключването на процедурата. Защо обучаващият така хладнокръвно наказва? И тук стигаме до втория важен срез в разглежданото изследване. Това е вътрешният конфликт между емоционалността и дължимостта. Сблъсъкът е между дълга на обучаващия, който е поел отговорността за своя обучаем и прави всичко възможно да постигне реални резултати, и неговата емоционалност, която се налага той да спотаи, да прикрие и да пренебрегне, за да може да има реални образователни резултати. Конфликтът има своите аналози в живота (в образованието, възпитанието и превъзпитанието, които се реализират чрез социалните институции, и др.).

И тук стигаме до третия важен срез на изследването, който интерпретира механизма на подчинението и тясно свързаното с него въздействие на авторитета. Това е онзи пласт, който в експеримента, а много често и в живота, предопределя размера и характера на наказанието. Социалните когнитивисти, верни на стимул-реакционната обяснителна схема на моралното поведение, изучават разнообразието от променливи, с които обраства въпросната схема, и доказват отново и отново, че доверието в авторитета е от значение за реструктурирането на личностните приоритети. Това вече е четвъртият, личностен пласт на анализ, в който дългът заема лидерска позиция, като изтласква в подсъзнанието емпатията и състраданието, мотивира и осмисля безмерното насилие. Насилието при това реструктуриране се възприема като просоциален акт и

следователно – като добро. Личностният срив настъпва, когато насилието отново се нарича със своето име, а доброто и злото идват на местата си. Но нека да оставим тази линия на колегите – психолози, а да разсъждаваме върху това каква е ролята на социалния натиск и на авторитета в пререструктурирането на личностните приоритети. Ролята им е да представят насилието като просоциалност, а наказанието – като неизбежно. Ролята им е идеологическа – да осмислят, да моделират света на доброто и на злото, да мотивират моралния субект. Това е същата тази роля, която интерпретира О. Зубец (2021) в разтърсващата статия срещу насилието „Разбиране за морален дълг: предизвикателството на Аушвиц“. В концентрационния лагер болните, слабите, немощните се убиват, за да не страдат, т.е. „от хуманни съображения“ и при ясни правила. Под похлупака на нацистката идеология насилието е представено като просоциален акт.

В контекста на идеологическата функция на авторитета отново се връщаме към обективното знание за просоциалното поведение и агресията, за да напомним така наречените от своя автор „оправдания за агресивното поведение“. На основата на „Машината на агресията“ А. Бандура извежда следните шест личностни самооправдания.

1. Деформирано съпоставяне: собственото агресивно поведение се омаловажава, като се правят палиативни сравнения и се извеждат на преден план най-негативните изяви на другия субект.

2. Инструментализиране на агресията: целите на агресията (висши, хуманни) служат за нейното оправдание.

3. Снемане на отговорността: отхвърля се собствената отговорност за агресивното поведение.

4. Разпределение на отговорността: отговорността се разпределя между съучастниците на деянието.

5. Дехуманизиране на жертвата: агресорът сатанизира своя противник, на жертвата се приписва вина.

6. Примирение: началните отрицателни аспекти на самооценката на агресивното поведение се омаловажават в резултат от изброените по-горе самооправдания.

Те могат да бъдат проследени при всяка проява на агресивно поведение, като пълната картина се разкрива при тежки изяви на насилие и агресия. Тези самооправдания отново изострят нашето внимание към авторитетите, които ни насочват, които ни водят, които ни определят рамките на доброто и злото.

Ако на едната страна на монетата е идеологическата функция на авторитета, от другата страна е въпросът как отделната личност „поема“ това „идеологическо въздействие“, доколко се сугестира от него. Това са въпросите на моралната автономия, за моралния избор, за самостоятелността на моралния субект. Автономният избор се отстоява отново и отново във всяка нова ситуация. Моралният субект отстоява своята автономия, а ако не се справи – социалната психика е на ход. На ход са авторитетите, на ход е идеологическото въздействие.

Амбивалентността на моралните чувства, а и на насилието и просоциалността, поставят отново въпроса за нравствената мяра, за нравствената норма, която регулира тази амбивалентност, нормира избора и е съществена за изграждането на автономния морален субект. „Машината на агресията“ демонстрира амбивалентността – това „преобличане“ на насилието с дрехите на просоциалността, но което е още по-интересно, показва как под прикритието на отговорността и дълга се разиграва драмата на емоционалните преживявания. Силното преживяване на чувството на вина при участниците в експеримента след неговото завършване, а в живота при лица, завърнали се от война (Виетнам, Афганистан и пр.), ни насочва към моралните емоции, породени от потъпкването на личностните морални ориентири.

При анализа на силно импрегнираните с емоции просоциално и агресивно поведение нравствената мяра е от централно значение за дефинирането на емпатията и симпатията. За разлика от емпатията, нормативността е присъща на симпатията. Нравствената норма има съществена роля за функционирането на симпатията, но не е от решаващо значение за емпатичните процеси.

Намесата на нормативността в регулацията и анализа на моралните чувства има своите теоретични и функционални аргументи. Централно място има разбирането на Принз, че „моралната норма е тази, която дава основание една емоция да се квалифицира като морална“, тъй като по неговото определение „морални емоции е нещо като погрешно определение“ и не може да се твърди, че има собствено морални емоции (Prinz,

2009). Това разбиране стъпва върху една още по-широка основа, свързана с дефинирането на емоциите в изследването на Бен Зе'ев „Нещото, наречено емоции“ (Ben-Ze'ev, 2009). В него се доказва, че емоциите трябва да бъдат разглеждани като „прототипни категории“. Изследователят използва категорията „прототипи“ като „инструмент за справяне със сложността на емоциите“. „Емоциите като цяло и всяка отделна емоция отделно представляват прототипни категории“. Пак там се посочва, че „обратно на бинарната категория, прототипната няма нито ясни граници, нито равна степен на членство“, което определя, че „принадлежността към общата категория емоции, както и принадлежността към конкретната емоция е въпрос на степен, а не на всичко или нищо“ (Ben-Ze'ev, 2009: 6).

Функционалните основания стъпват върху представата за емоциите като многопластова сложна организация на менталните структури, „като ментални същности и състояния, които принадлежат към различни онтологични нива“, и във връзка с разбирането за емоциите „като общ умствен режим“, „по-сложен, всеобхватен и динамичен“ в сравнение с „другите възможни“ умствени режими (Ben-Ze'ev, 2009: 19 – 22). Представата за емоциите като сложна, многопластова ментална структура предполага инкорпорирането в тях на възприятието, въображението и интелекта.

Казаното дотук има пряк излаз към дефинирането на емпатията и симпатията. От една страна, емпатията и симпатията, както вече бе подчертано по-горе, са не точно емоции, а процес, чрез който „емоциите се насочват“ (по Принз). На второ място, емпатията и симпатията трябва да се разглеждат като прототипни категории, т.е. те не съществуват в своята рафинирана форма. Трето, всяко едно от тези две ментални състояния имат своя сложна и многопластова структура на функциониране. Те имат и своя регулативна специфика, която определя принадлежността им към сферата на моралното.

Емпатията разчита най-вече на внушението, на заразяването, на сугестивните процеси, което дава основание тя да се отнесе към социалнопсихологическия пласт на функционирането на морала. Това е онзи квази-морален пласт, в който преживяването е затворено в субекта, имитирайки, копирайки поради силата на социалнопсихичното заразяване емоциите на другия. Ако спазваме принципа на прототипността, при емпатията морален субект може и да има, но не е задължително (напр. емпатията при

новородените – когато заплаче едно от тях, заплакват и останалите). Намесата на нормативността в регулацията се наблюдава при симпатичните процеси, когато нарушението на моралната норма мотивира емоционалния отговор и поведение, ориентирано „към другия“. Това е менталното състояние, което е вътрешно мотивирано, а не е сугестирано от авторитета, афекта (на тълпата) или други параметри на ситуацията (плач на дете, писък на жена и пр.).

Четвърто, ако приемем, че емоцията е „общ умствен режим“, който не само вражда, но и стъпва върху възприятието, въображението и интелекта, то определено трябва да признаем, че вероятността за такова сложно взаимодействие е различно при емпатията и симпатията. Не е трудно да се предположи, че съпоставянето с голяма вероятност е в полза на симпатията. Пето, симпатичните морални емоции според Принз не са идентични с емоциите, които ги пораждат. В обсъждания случай виждаме как болката и уплахата (макар и мними) пораждат чувство за вина, когато чувството за дълг не е заслепяващо, емоциите са освободени, а поведението – осмислено и съпоставено с моралните ориентири.

Да се върнем отново към началния пример, в който имаме ясно изразени: видимо отсъствие на морални емоции, силна зависимост от силата на авторитета, утвърден със социално-психични средства, и ярко преживяване на чувството за вина като част от посттравматичен стрес, последвал експеримента. Внушенията, на които е подложено изпитваното лице, идват от две посоки – от страдащия обучаем и от авторитета. Страдащият търси емоционална съпричастност и подкрепа, авторитетът изпраща послания за дължимо и отговорно поведение. В резултат от възникналия конфликт емоциите се потискат, за да се позитивират след експеримента като преживяване на вина. Въпреки видимостта „Машината на агресията“ е показателна за силно емоционално преживяване на страданието на другия, и което е още по-важно, дава основание да се мисли за това преживяване като обвързано с моралната норма.

Пренебрегването на личните морални ориентири се оказва пусков механизъм за избухването на чувството за вина, което има ясно изразен морален мотив и израз. Те са предшествани от морална оценка за осъществената подмяна на просоциалното поведение с насилие на основата на познанието за реалните цели и средства на проведеното изследване.

Според Принз нарушаването на моралната норма отключва емоции, които могат да бъдат дефинирани (на прототипен принцип) като морални. Разбирането за нравствената норма като „мяра на дължимото отношение“ (Момов, 1999: 98 и др.) насочва вниманието ни към деонтичния профил на цитирания експеримент. Деловото общуване и задълженията, произтичащи от реализацията на деловата дейност, излизат на преден план и те се оказват повлияни от авторитетите. Макар и доминиращо, то (деловото общуване) не може да елиминира личностния пласт в общуването, който се гради върху уважението към личността, нейната автономия, свобода, достойнство, интегритет и пр. Използването на електрически ток за обучение и прилагането на наказание с високоволтажни токови удари нарушават човешките права на обучаемия и уронват човешкото достойнство на обучаващия, а и на мнимия изпитван, който симулира страдание. Във връзка с това, че нравствената норма съдържа в себе си предписание, повеля (императив) и задължение, като „предписателният характер на нормата има най-широко значение за нейната императивност“ (Момов, 1999: 98), нарушаването на предписанията, които се съдържат в нравствената норма, която и да е тя, се преживяват силно емоционално от моралния субект. Според Принз „вината е област на морала“. Той също така настоява, че „гневът, отвращението, презрението и разочарованието могат да не са единствените емоции на насочена вина, но са от най-разпространените“ (Prinz, 2009: 523 – 526). Според Патриция Гринспа „моралното значение на вината излиза наяве, когато го разглеждаме като елемент от добродетелта“, тя „свързва здраво етиката на добродетелта с тази на дълга“ (Greenspan, 1995: 111).

В заключение, квази-експериментът „Машината на агресията“ остава назад в историята. От една страна, той е проведен в сравнително ограничени теоретични рамки – тези на социалния когнитивизъм. За А. Бандура, В. Мишел, Дж. Аронфрид, М. Хофман и др. параметрите на социалната среда, личностните параметри и тяхното взаимодействие са решаващи за реализацията на моралното поведение. Изследва се ситуация на външно мотивиран избор, при който субектът упражнява непремерено насилие, дълбоко убеден в отговорността си за успешното обучение. Процедурата разиграва стимул-реакционната схема, но дори в своята методическа ограниченост, тя е достатъчно информативна и провокира осмислянето на етическите категории „емпатия“ и „насилие“ и проявите им в съвременното общество. От друга страна, този експеримент

(както и останалите, подобни на него) е етически укорим поради рисковете за личността, нейния интегритет и морал.

Като емпирично изследване квази-експериментът „Машината на агресията“ остава в миналото и в аудиториите, но като модел на поведение той е навсякъде край нас – отново и отново. Ето защо настоящото изследване цели да покаже, че всяка „Машина на агресията“ се отразява върху психиката, морала и личностния интегритет. Обръща се специално внимание на вътрешния конфликт, който разтърсва участниците в квази-експеримента, като се демонстрира как личността, загубила своите морални ориентири, се оказва в плен на социално-психичното въздействие и социалната манипулация.

Като се прави съпоставка с най-съвременните публикации по темата за природата на моралните емоции, се търсят доказателства, че разглежданият модел на поведение провокира състрадание у „жертвата“, „агресора“ и „кукловода“. Анализът на данните дава възможност да се съпоставят емпатията и симпатията „като процес, чрез който емоциите се насочват“ (по Принз) и да се търси обвързаността им с нравствените норми.

Иска ми се да вярвам, макар това да е оборимо, че всяка „Машина на агресията“, разтърсвайки психиката, морала и личностния интегритет, тласка човека в бездната на вината и му дава шанс за промяна и за добро.

ЛИТЕРАТУРА

Бандура, А. (2000). *Теория социалногo научения*. СПб, „Евразия“.

Зубец, О. (2021). Понятие моралногo долга: вызов Аушвица. – В: *Етически изследвания*. Кн. 2., 168 – 176.

Маринова, Е. (2019). *Обективното изследване на морала и съвременната етика*. В. Търново, Фабер.

Маринова, Е. (2003). *Поведение и морално развитие*. В. Търново, Фабер.

Милграм, Ст. (2000). *Експеримент в социалноя психологии*. СПб, Изд. „Питер“.

Момов, В. (1999). *Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“.

Николова, В. (1989). Експериментът на Милграм, или делничната безотговорност. – В: *Българската етика – проблеми и позиции*. С., „Народна младеж“, 71 – 74.

Съйкова, Св. (2005). *Изследване на факторните връзки в социологията*. В. Търново, Фабер.

Съйкова, Св., А. Атанасов, Е. Ченгелова. (2014). *Социалните емпирични изследвания. Методологически аспекти*. С., АИ „Проф. Марин Дринов“.

Хекхаузен, Х. (1986). *Мотивация и дейтелност*. Т. 1. СПб, Изд. „Питер“, 374.

Bandura, A. (1971). A social learning theory of aggression. – In: Knutson, J. F. (Ed.) *Control of Aggression: Implications of Basic Research*. Chicago.

Ben-Ze'ev, A. (2009). The Thing Called Emotion. – In: Goldie, P. (Ed.). *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*. online edn, Oxford Academic, 2 Jan. 2010), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199235018.003.0003>, accessed 17 Oct. 2023, pp. 41 – 62.

Greenspan, P. (1995). *Practical guilt. Moral dilemmas, Emotions, and Social Norms*. NY, Oxford University Press.

Korte, C. (1971). Effects of individual responsibility and group communication on help-giving in an emergency. – In: *Human Relations*, 24, pp. 149 – 159.

Latane, B., J. M. Darley. (1970). *The unresponsive bystander: Why doesn't he help*. N. Y., Appleton.

Prinz, J. (2009). The Moral Emotions. – IN: Goldie, P. (Ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*. online edn, Oxford Academic, 2 Jan. 2010), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199235018.003.0024>, accessed 17 Oct. 2023, pp. 519 – 538.

Staub, E. (1971). A child in distress: The influence of nurturance and modeling of children's attempts to help. – In: *Development Psychology*, 5, pp. 124 – 132.